

वषय

शै प्रवास

सं. क्र.

३९

१९२७

REFBK-0003515

REFBK-0003515

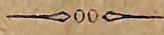
मा. श. सं. म. पुरस्कृत ग्रंथमाला, क्रमांक ११

२२६
११ २४

कन्हाड,

२२६
११/२४

म. शं. सं. ठाणे.
विषय श्री-प्रवास
सं. नं. ३२.

संपादक व प्रकाशक यशवंत राजाराम गुप्ते,
बी. ए., एम्. आर्. ए. एस्.,
माजी असि. सुप. फॉर एपिग्रफी.

सर्व हक्क संपादक व प्रकाशक यांनी स्वाधीन ठेविले आहेत.

REFBK-0003515
REFBK-0003515

१९६७

किंमत २ आणे.

[हा लेख प्राचीन व अवर्चीन इतिहासाचें आस्थापूर्वक
अध्ययन करणारांस प्रेमपूर्वक अर्पण केला आहे.]

पुणें येथें

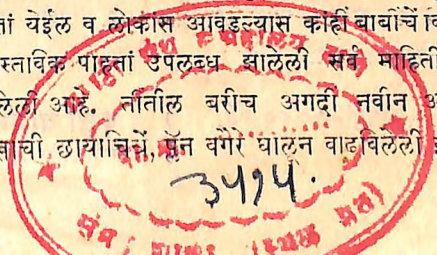
आर्यभूषण छापखान्यांत अनंत विनायक पटवर्धन यांनीं छापिला
व

यशवंत राजाराम गुप्ते यांनीं कऱ्हाड, शुक्रवार पेठ, घ. नं. ५६
येथें प्रसिद्ध केला.

“ दक्षिण काशी ” संवोधिल्या जाणाऱ्या या श्रीक्षेत्र कऱ्हाडास कांहीं दिवस आमचें वास्तव्य झाल्यामुळें, हें सातारा जिल्ह्यांतील अत्यंत प्राचीन शहर असल्यामुळें व येथें बौद्ध, मुसलमान आणि हिंदू इमारतींचे अवशेषही वरेंच असल्यामुळें, येथील माहिती थोडक्यांत संग्रहित करावी अशी आम्हांस प्रबल इच्छा झाली होती. मे. एम्. वेच् साहेब, आय्. सी. एम्., कलेक्टर व डिस्ट्रिक्ट रजिस्ट्रार, सातारा यांचा मुद्दाम येथें असतां यांनीं “ आम्हीं पुढील खेपेस येथें येऊं तोंपर्यंत कऱ्हाडवर एक टिपण तयार करून ठेवावें ” असें आम्हांस सांगितलें. आमचे मित्र पुराणवेस्तु- संशोधन खात्याचे सुपरिण्टेंडेन्ट रा. का. ना. दीक्षित, एम्. ए., यांनीं ते अगाशिवाचीं लेणीं तपासावयास आले तेव्हां “ Karad and its Antiquities ” वर कांहीं लिहा म्हणून आग्रह केला. भा. इ. सं. मं. च्या १२ व्या वार्षिक संमेलनासाठीं आमचेकडे निबंध मागण्यांत आला. तेव्हां आम्हीं कऱ्हाडची माहिती (विशेषकरून ऐतिहासिकदृष्ट्या) थोडक्यांत लिहून काढून ती या संस्थेकडे पाठविली. ती हिच्या श. १८२७ च्या त्रैमासिकांत प्रसिद्ध करण्यांत आली. तीच पुस्तकरूपानें अल्प किंमतीत कऱ्हाडकरांस, सातारकरांस व इतरांस मिळेल तर त्यांस अत्यंत सोईचें होऊन आणखी ऐतिहासिक सामुग्री जमविण्यास मोठी नदत होईल अशा सूचना आमच्या हिंदू व मुसलमान मित्रांनीं आम्हांस केल्या. भा. इ. सं. मं.चे चिटणीस प्रो. द. वा. पोतदार, बी. ए., यांस विचारितां प्रस्तुत लेख मंडळाच्या पुरस्कृत-ग्रंथमालेचा ११ वा क्रमांक म्हणून छपावा अशी त्यांनीं अपेक्षा केली. आम्हींही मंडळाचे सभासद आहोंत. तेव्हां आम्हांसही दुधांत साखर घातल्याप्रमाणें वाटलें. पुरस्कृत-ग्रंथ-मालेंत हा लहानसा लेख गोंवून मंडळानें आपला मार्मिकपणा व्यक्त केल्याबद्दल त्याचे आम्ही आभारी आहोंत.

वरील इच्छा व अपेक्षा यांचें मूर्तस्वरूप ह्या लेखाचें स्वतंत्र प्रकाशन होय. हा पुष्कळ वाढवून लिहितां आला असता. पण तसें करण्यानें ह्याचें मूल्य वाढलें असतें. आज विद्येची अभिरुचि असणाऱ्या बहुतेक लोकांची ऐपत बेताचीच असते. तथापि त्यांसच संग्रह करावासा वाटतो असा अनुभव आहे. ह्या आवृत्तीचे खपावरून पुढील अंदाज करितां येईल व लोकांस आवडल्यास कोहीं बाबींचें विस्तृत विवेचन पुढें करितां येईल. वास्तविक पाहतां उपलब्ध झालेली सर्व माहिती या लेखांत फार थोडक्यांत आणिलेली आहे. तींतील बरीच अगदी नवीन आहे हें सांगावयास नकोच. या लेखाची छपायचिन्हें, पुस्तक वगैरे घालून वाढविलेली इंग्रजी

आवृत्ति फुरसदी अंती प्रकाशण्याचा विचार आहे. त्यास परमेश्वर मूर्तस्वरूप देईल तो सुदिन होय !

नासिक जिल्ह्यांतल ऐतिहासिक व पुराण-वस्तुसंशोधनाविषयीची आमची टिपणें मुंबई सरकारानें मे. सी. एम्. बेकर, आय्. सी. एस्., यांचे सूचनेवरून नासिक गॅझीटीअरचे दुरुस्तीच्या वेळीं त्यांत समाविष्ट करण्यासाठीं दप्तरीं दाखल केली आहेत. त्याप्रमाणेंच सातारा गॅझीटीअरचे दुरुस्तीस प्रस्तुत लेखाचा उपयोग होईल असा आम्हांस भरंवसा वाटतो.

ह्या लेखाचें प्रकाशनास ताबडतोब परवानगी देऊन मे. एफ्. जी. एच् अंडरसन साहेब बहादुर, एम्. ए., आय्. सी. एस्., इं. ज. ऑ. रेजिस्ट्रेशन व मे. जे. पी. वॅन्डर साहेब बहादूर, एम्. ए., आय्. सी. एस्., जे. पी., डि. र., सातारा, यांनीं आम्हांस उपकृत केलें यास्तव त्यांचे आम्हीं मनःपूर्वक आभार मानितों. हा लवकर छापून दिल्याबद्दल रा. अ. वि. पटवर्धन स्तुतीस पात्र आहेत.

कऱ्हाड, ता। १-४-१९२७

यशवंत राजाराम गुप्ते.

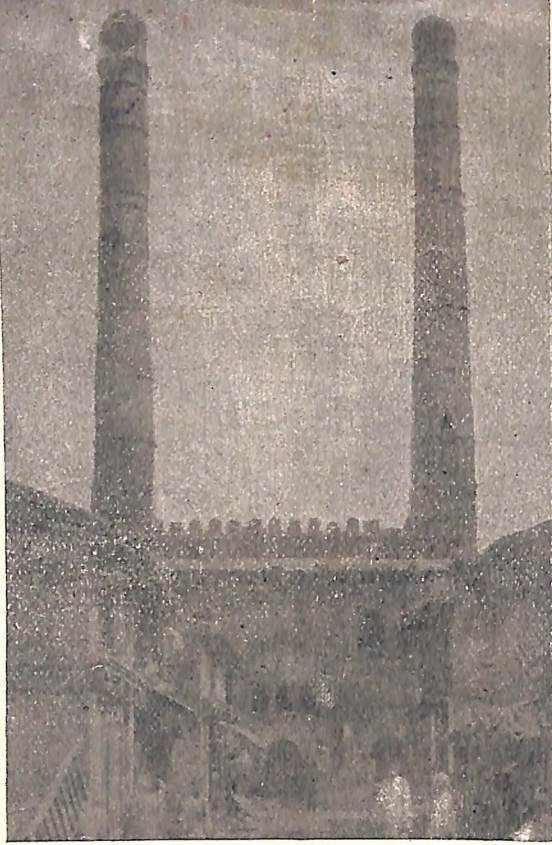
पुरस्कार

श्री. यशवंतराव गुप्ते बी. ए., एम्. आर. ए. एस्, या संशोधकांनीं लिहिलेलें कऱ्हाडच्या माहितीचें हें छोटें पुस्तक भा. इ. सं. मंडळाच्या पुरस्कृत ग्रंथमालेंत गावण्याची संधि रा. गुप्ते यांनीं आम्हांस दिली यास्तव आम्हीं मंडळातर्फें त्यांचे आभारी आहों. हें छोटें पुस्तक आश्रय मिळाल्यास पुढें वाढविण्याचा हेतु आहे. अर्शा स्थळवर्णनात्मक पुस्तकें आपल्या इकडे थोडींच आहेत. नवीन लोकलबोर्ड म्युनिसिपालिटीच्या, देवस्थानपंच इत्यादींनीं असलीं पुस्तकें, प्रस्तुत लेखांत घातली आहे तशा प्रकारची विश्वसनीय माहिती अधिकारी लेखकांकडून देववून, प्र.सेद्द करविणें. व त्यांस उदार आश्रय देणें हीं त्यांचीं महत्त्वाचीं कर्तव्यें होत. रा. गुप्ते यांचा हा प्रयत्न फार उपयुक्त आहे. अशा सर्व प्रयत्नांस मंडळाकडून शक्य तें उत्तेजन मिळेल.

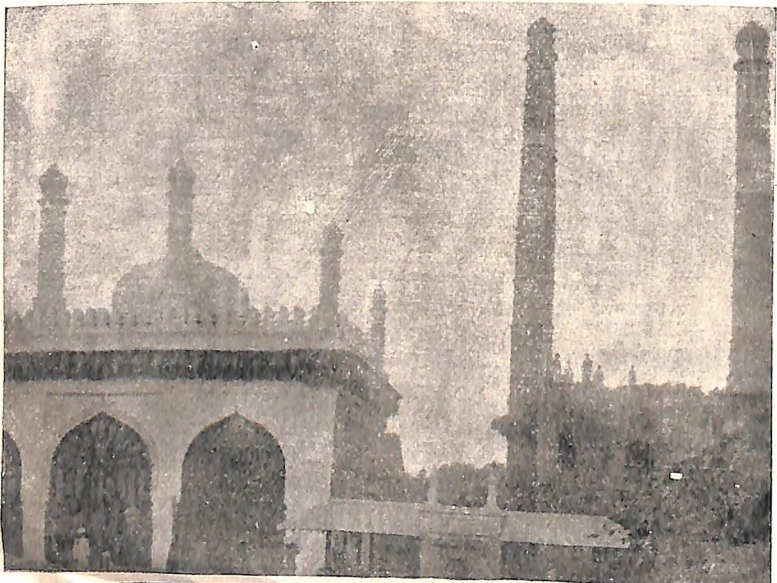
नाथपल्ली-१८४० पुणें.

} वत्तो वामन पोतदार,
चिटणीस भा. इ. सं. मंडळ, पुणें.

१ आदिलशाहीतील कऱ्हाडचे मनोरे.

३५१५
०१
क-हाड.*

लेखक:- यशवंत राजाराम गुप्ते. बी.ए., एम्. आर. ए. एस्, माजी
असि. सुप. फॉर एपिग्रफी, क-हाड.

सातारा जिल्ह्यांत ज्या ठिकाणी सर्वांत प्राचीन अवशेष पुराव्यास दत्त म्हणून उभे आहेत असे शहर क-हाड होय. हल्ली सातारा जिल्ह्याचे केंद्र तर हे आहेच. पुरातन काळी हा जिल्हाच होता. या शहरास मोटारमुळेंच एवढें महत्त्व आलें आहे असें नाहीं. कुंभारली घाटांतून कोंकणांत पाटणच्या बाजूनें उतरण्याचा रस्ता हाच होता. पुण्याचे बाजूस येथूनच जात. बेळगांवची वाट हीच. सांगण्याचा उद्देश हा कीं क-हाडास कैक वर्षे स्वाभाविक महत्त्व आहे. आज काल आलेले नाहीं.

क-हाड हें नांव कसें पडलें हा एक मोठा वादग्रस्त मुद्दा आहे. भरूतचे लेखांत 'करहाकट' व कुड्याचे लेखांतील लेखांत (इ.स.पू. २००- इ.स.नं. १००) † "करहाकड" असें नांव आले आहे. तथापि मागचीं अक्षरे पुढें व पुढचीं मार्गे झाल्याची उदाहरणे आहेत. बनारस नांव वाराणसीचे अपभ्रष्ट रूप आहे हें निर्विवाद होय. म्हणजे 'न' व 'र' मार्गेपुढें झाले. तेव्हां करहाकडचे करहाडक होणे स्वाभाविकच होय. 'र' चा 'ड' व 'ड' चा 'ट' तर नेहमींच होतो. प्राचीन लेखांत 'ट' व 'ड' जवळ जवळ सारसाच काढीत. शिवाय 'करहाटक' व 'करहाड' आगि करहाट' अशीं या गांवाचीं रूपें ताम्रपटांत, शिलालेखांत व महाभारतांत आलेली आहेत हें विश्रुतच आहे. 'कट' अथवा प्राकृत 'कड' याचा अर्थ कड अथवा कांठ असा होतो. करहाकट, करहाकड म्हणजे 'करहेचा कांठ' किंवा 'करहेच्या कांठचा गांव'. आतां ही नदी कोणची एवढाच प्रश्न

* क-हाडावरील लेख भा. इ. सं. मं च्या १२ व्या वार्षिक संमेलनांत वाचण्यांत आला त्यानंतर जी माहिती उपलब्ध झाली ती त्यांत समाविष्ट केली आहे. आणखी किमिया वगैरे वरील प्राचीन ग्रंथांतून उल्लेख सांपडतच आहेत. त्यांविषयीं मुंबई व मद्रास येथील ग्रंथ-संग्रहालयांतून चौकशी चालू आहे. नीट संगति लागली म्हणजे पुढें प्रसिद्ध व्हावयाच्या इंग्रजी चोपड्यांत हे सर्व उल्लेख देतां येतील. च. रा. गुप्ते.

‡ मुंबई गॅझेट्‌अर सातारा, पृ. २८०. Dynasties of the Kanaraese Districts of the Bombay Presidency, वर दोन्ही ठिकाणचे लेखांत 'करहाकड' असल्याचे लिहिले आहे. पण कुड्याचे लेखांत 'करहाकड' असून भरूतचे लेखांत 'करहाकट' आहे.

रहितो. 'कन्हा' तर येथे नाही. नाहीतर कन्हाटक होणे साहाजिक होते. पुणे जिल्ह्यांत 'कन्हा' आहे. पण सातारा जिल्ह्यांतील पाटण तालुक्यांत 'केरा' आहे. तिचे मूळचे नांव नक्की काय होते तें कळण्यास मार्ग नाही. ती पाटण नजीक कोयनेस मिळते. संगमापुढे पाटणापासून पुढे "कोयना" असेंच नांव प्रचलित आहे. कन्हाडास रुग्णेपेक्षां कोयनेचेच पात्र मोठे आहे. खोडशीचे धरणामुळे तर रुग्णेचे पात्र अधिकच आकुंचित झाले आहे. तरीही कन्हाडचे पुढे नदीस 'रुग्णा' म्हणतात. यावरून पुरातन काळी कोयनेस व रुग्णेस 'केरा'च संबोधित असल्यास नवल नाही. केरेचे प्राचीन नांव 'करहा' अथवा 'कन्हा' ही कदाचित् असेल. करहा हे त्यावेळचे प्राकृत रूप असेल. नाहीतर नदीचे नांव याचे जवळ जवळ उच्चाराने असेल. एकूण सांगावयाचे इतकेच की केरा, करहा, कन्हा, यांचा कट अथवा कड यावरून या शहराचे कन्हाड नांव रूढ होणे संभवनीय आहे. दुसरी एक व्युत्पत्ति शक्य आहे ती अशी:— हट=प्रकाशणे. हाटक=सोने. हट=बाजार. हटचे प्राकृत रूप अर्थात् हाट होईल. केरेच्या, करहेच्या, कन्हेच्या ठिकाणचे सोने, सोन्यासारखे गांव किंवा बाजारचे गांव कन्हाड. आसमतांतील प्रदेशाच्या मध्यावर असल्यामुळे बाजाराचे मुख्य ठिकाण हेच असले पाहिजे. 'करहाकटक' याची व्युत्पत्ति करहेच्या कांठचे सैन्य उतरण्याचे हे स्थान अशी दाखवितां येईल. परंतु हाटकेश्वर वगैरे स्थाने कन्हाडास असल्यामुळे ही फारशी संभवनीय वाटत नाही.

कन्हाडचे आसपासचे सर्वांत प्राचीन अवशेष म्हणजे म्हणजे ज्यांस अगाशिवाची व जरवीणवाडीची लेणी म्हणतात ते होत. ती हीनयान पंथाची आहेत. या पंथांत बुद्धाची प्रत्यक्ष मूर्ति पूजित नसत. पुढे पांचव्या साहाय्या शतकापासून महायान पंथास महत्व येऊन बुद्धाच्या मूर्ति विपुल कोरून त्यांची पूजा करू लागले. प्रस्तुत लेणी हीनयान पंथाच्या पूर्वकालांतील आहेत. मुंबई गॅझीटीयर सातारा पृ. ४७७ वर ही इ. स. नंतरच्या पहिल्या दुसऱ्या शतकांतील होत असे प्रतिपादिले आहे. गॅझीटीअरे लिहिलीं तेव्हां प्राचीन अवशेषांचा आजच्या एवढ्या सूक्ष्म रीतीने अभ्यास करण्याची साधने उपलब्ध नव्हती. हल्लीं तो मनु पालटला आहे. लेण्यांतील एक दोन मूर्ती व एक लेख नीट तपासल्यास याचा काल निश्चित करण्यास बराच वाव मिळतो. हा लेख असा:— "गोपालपुत्रसंघमितरस लेण देयधम" म्हणजे गोपालाचा पुत्र संघमित्त याची देणगी हे लेणे होय. [आर्कि. सर्व्हे. वेस्ट. इ. व्हा. ४ पृ. * ७.]

* गॅझीटीअरकारांचे मत वरील लेख इ. स. नंतरच्या पहिल्या शतकांतील आहे. फरग्युसन साहेबांनी तो इ. स. पूर्वीचा आहे असे विधान केले आहे. (कॅम्ब्रिज टेम्पल्स पृ. २१३-२१७.) आमचे मत वरीलप्रमाणे आहे. त्यास पुराण-वस्तु-संशोधन सत्त्यापेकी काही अम्मलदारांचा दुजोरा आहे.

लिपीवरून हीं इ. स. पूर्वी १००१३०० वर्षे तरी कोरालीं असावीतसें दिसतें. मिजा-
वयाच्या दगडीं बांकांवरून, चैत्याच्या आकारावरून, खांचावरून वगैरे हीं चाच
कालांतील असावीतसें वाटतें. त्यांत एक दोनच मूर्ती आहेत त्यांवरून व विशेषतः
त्यांच्या पोषाखावरून या विधानास पुष्टि येते.

क्षत्रपांचीं नाणीं कऱ्हाडचे जवळच्या एका गावांत 'नदीस पूर' येऊन गेल्या-
वर नेहमीं सांपडत असत असें (ABBRAS) वरून दिसतें. त्यांतील उताराच देतोः—

“During the last twelve or eighteen months coins have
from time to time, been sent to me from the site of an old
village on the banks of Krishna near Karad, in the Satara
Collectorate, and an examination of these confirms the
inference drawn, from the Kutch deposit. The circum-
stances under which they are found make them as valuable
for the purposes of this inquiry as those composing a hoard.
They are discovered singly as the soil is washed away by
the rains and the neighbouring stream, and in such quanti-
ties as to show that they must have formed the currency of the
place, and been plentifully in circulation.”

Extract from page 16 of No. XXII.

पण हल्लीं असलीं नाणीं येथें सराफांचेकडे वगैरे पाहाण्यास मिळत नाहींत.
कचित् रुपणराई होत मात्र दृष्टीस पडतात.

महाभारताच्या सभापर्वाच्या ३२ व्या अध्यायांत सहदेवाच्या दक्षिणदिग्विज-
यांत कऱ्हाडचा उल्लेख असा आला आहेः—

नगरीं संजयन्तीं च पाषण्डं करहाटकम् ॥

दूतैरेव वशे चक्रे करं चैनानदापयत् ॥ ७२ ॥

यांत करहाटकास पाषंडी हें विशेषण लाविल्लें आहे. “ष” व “स्” सार-
खाच काढीत. देह्लीचे बाजूस अद्यापही काढितात. वरील विशेषणावरून कऱ्हाडास
पाषण्डवादी लोक होते हें सिद्ध होतें. हे बहुधा बौद्ध लोक असावेत. हल्लींचें महाभा-
रत इ. स. च्या पहिल्या दुसऱ्या शतकांत पुरें झाल्लें गृहीत धरिल्लें तरी हें विधान
सयुक्तिक दिसतें; कारण या वेळचे बौद्धधर्मीयांचे अवशेष अगाशिवाचे लेण्यांतून
आहेत. कांहीं पूर्वीचे आहेत. कांहीं नंतरचे आहेत. जैन धर्माचे एवढे प्राचीन अव-
शेष कऱ्हाडचे आसपास नाहींत. या बाजूस जैन धर्माचा प्रसार फार पुढें झाला.

कऱ्हाड येथें सांपडलेल्या व के. सर रामरुण गोपाळ भांडारकर यांनीं एप्रि-
ऑफिआ इंडिका या त्रैमासिकांत संपादिल्लेल्या राष्ट्रकूट घराण्यांतिल तिसऱ्या
रुणराजाच्या एका ताम्रपटांत कऱ्हाडचें नांव “करहाट” असें दिल्लें आहे. त्या ले-

सांत हा विषय ह्मणजे जिल्हा असल्याचें नमूद केलें आहे. करहाटाच्या इशानाशि-
वाचा विद्यार्थी गगनाशिव यास वर निर्दिष्ट केलेलें दानपत्र दिलेलें आहे. ही देणगी
येथें राहून तपश्चरण करणाऱ्या लोकांसाठीं दिलेली आहे. ती दिल्याची तिथि
गतशके ८८० कालयुक्त संवत्सरे फाल्गुन वा। १३ बुधवार ह्मणजे इ. स. १५९
मार्च ९ ही होय. (ए.इ. व्हा २५८-९.) भा.इ. सं. मं. च्या संग्रहीं असलेल्या एका
ताम्रपटांत देणगी दिलेल्या व्यासभट्ट नांवाच्या एका ब्राह्मणाच्या राहण्याच्या ठिका-
णाचें नांव “करहाड”* असें नमूद केलें आहे. हें ठिकाण बहुधा कऱ्हाडच असावें. हा
समज सारा असल्यास शुक्ल यजुर्वेदी ब्राह्मणांचें वास्तव्य येथें असे हें उघड दिसतें. हें
दानपत्र शके ७३२ वैशाख शुद्ध पौर्णिमेचे म्हणजे इ. स. ८१० एप्रिल २३ चें आहे.

इ. स. च्या अकराव्या व बाराव्या शतकांत कऱ्हाड, कोल्हापुर व वाळवें या
प्रांतांवर शिलाहारांच्या एका शाखेचा अंमल होता. त्यांची कुलदेवता कोल्हापूरची
महालक्ष्मी होती. शके ९८० च्या मारसिंह राजाच्या ताम्रपटांत कऱ्हाडचें नांव
“ करहाट ” असें आलें आहे. त्याच्या ताब्यांतील प्रांतांपैकीं हा एक होता. वरील
मारसिंह आपणास फक्त महामंडलेश्वर म्हणवी. रा. ब. वैयांचें मतें शिलाहारांची
राजधानी कऱ्हाड होती.† तथापि डॉ. फ्लिट म्हणतात कीं “कऱ्हाड” त्यांची राजधानी
असल्याचा उल्लेख कोठेंही नाही.‡ पुढें हा मुलूख यादवांचे राज्यांत सामील झाला.

करहाड प्रांतांत २००० शहरें व गावें (मिळून) मोडत असत म्हणून यास
करहाट २००० संबोधित असत. (इ. अ. व्हा. ३० व ए. इ. व्हा. ३.) खुद्द
कऱ्हाडास प्राचीन मूर्ती, दगडी देवळांचे उंचरे व खांब, जुनीं लिंगें, नक्षीचे
दगड वगैरे इतस्ततः पहावयास मिळतात. येथील हाटकेश्वराचे देवळाचे गटारावरील
एक दगड आम्हीं आणिला आहे. त्यावर अल्प नक्षीचें काम आहे. त्यावरून
अंदाज केल्यास ही नक्षी इ. स. ७०० ते ९०० च्या दर्म्यानची असावी. दगडा-
वरील मूर्ति जैनांच्या असाव्यात. पण त्या अस्पष्ट असल्यामुळें त्यांबद्दल निश्चित
मत देतां येत नाही. भा. इ. सं. मं. नें येथून एक जैनाची प्रतिमा असलेला मोठा
दगड पुण्यास नेला असें सांगतात. पण एकंदरींत जैन अवशेष फारच थोडे नजरेस
पडतात. रा. ग. अं. जोशी यांनीं खरेदी घेतलेल्या घरांतून उत्तर गुप्तकालीन

* Journal of Indian History, Vol. IV, Part II, September
1925, pp. 100-102 यावर आम्हीं प्रसिद्ध केलेल्या राष्ट्रकूट घराण्यांतील
तिसऱ्या गोविंदाच्या ताम्रपटाचा सारांश.

+ मध्ययुगीनभारत भाग ३ पृ. २३६,

‡ Dynasties of the Kanerese Districts of the Bombay
Presidency, p. 101.

धर्तीच्या नक्षीचे दोन दगड आम्ही हस्तगत केले आहेत. ते सातव्या शतकांतील दिसतात. मंगळवारांतील वेशीजवळ एका कोळ्याचे घराचे मागील बाजूस देवळाचे द्वाराचा एक दगड आहे. त्यावर एका बाजूस शंकरपार्वती नंदीवर बसल्याचा देखावा असून दुसऱ्या बाजूस ती सिंहावर आरूढ झाल्याचें दाखविलें आहे. नवव्या ते बाराव्या शतकांतील ब्रह्मेदेवाच्या व त्रिमूर्तीच्या प्रतिमा उपलब्ध झाल्या आहेत. फोटो घेण्याचा खर्च खेपत असतां तर त्यां सर्वांचीं मुद्दाम छायाचित्रें घेऊन छापिलीं असतीं. कांहींचीं सोबत देत आहोंत. कोटांत पाणदरवाजाजवळ संडित मूर्तीचा एक दगड एका पायास लागला होता. तो इ. स. १२ व्या १३ व्या शतकांतील असून औंधास पाठविण्यांत आला आहे. कांहीं वर्षांमागें रा. गिजऱ्यांस कार्तिकेयाची सुंदर मूर्ति कोरलेला एक महिरापीचा काळा दगड सांपडला होता. तो आम्ही त्यांचे विचारानें गुदस्तां भा. इ. सं. मं. स अर्पण केला. मसाजिदीजवळील दोन मनोऱ्यांचे मधील जागीं १२ व्या १३ व्या शतकांतीलच एक खांब लागला आहे. श्रृंखणावाडचे समोरिल काशीविश्वेश्वराचें द्वार याच सुमाराचे दोन उभे खांब व एक आडवा खांब यांचें बनविलेलें आहे. बालाजीच्या देवळासमोर जमविलेल्या प्रतिमांत एक संडित व झिजलेली नागाची मूर्ति आहे. कऱ्हाडास ठिकठिकाणीं युद्धांत पडलेल्या लोकांचे दगड तर शेंदोनशें आहेत. त्यांपैकी कांहीं सुबक आहेत. इद्रग्याजवळ लक्ष्मीदेवीचें एक भव्य मंदिर होतें. तें इतकें उंच होतें कीं त्याची छाया नदीकांठपर्यंत पडे. तें मोडून इद्रगा व कबरस्थानाचा कांहीं भाग असे बांधण्यांत आले. अद्यापि इद्रग्याचे भिंतींत दोन तीन मूर्ती खोदलेले दगड डोकावीत आहेत. कांहीं खोदीव दगड उलटे लाविलेले आहेत. त्यांत एकादा लेख गडप झाला असल्यास नकळे ! मंगळवाराचे पलीकडे लंगर मसजिदीचे आसपास शेतांतून मडकीं विटा वगैरेचे भरपूर अवशेष आहेत. त्या बाजूसच जुनें कऱ्हाड होतें असें म्हणतात. तेथें क्वचित् नाणींही पूर्वीं उपलब्ध झाल्याचें ऐकिवांत आहे. तथापि भूमिगत द्रव्याचा कायदा पसार होण्यापूर्वींच्या मिळालेल्या त्या नाण्यांचें संशोधन चांगलें झालें नसल्यामुळें व त्या बाजूस खुदाई झालेली नसल्यामुळें साधार विधानें करितां येत नाहींत. तरी एके दिवशीं सायंकाळीं आम्ही जे अवशेष तपासले त्यांवरून इ. स. १३००१९०० चे पर्यंतचे ते असावेतसें वाटलें.

कऱ्हाडे ब्राह्मणांस नांव याच गांवावरून पडलेलें उघड दिसतें. १२ व्या ते १४ व्या शतकांत हे बहुधा कोंकणांत उतरले असावेत. कदाचित् कोंकणांतील लोक हे मूळचे तेथील रहिवाशी नसल्यामुळें व हे इकडून गेल्यामुळें यांस "कऱ्हाडे" संबोधूं लागले असतील. तथापि या मुद्यावर अद्याप चांगलासा प्रकाश पाडण्यासारखा पुरावा उपलब्ध न झाल्यामुळें या बाबतींत अधिक न लिहिणें बरें.

श्रीक्षेत्र काशीप्रमाणं यात्रेकरूस कन्हाडास पंचक्रोशी करावी लागे. पांच क्रोशांत देवते होती. कन्हाडास दक्षिण काशीच म्हणत. एका मंगलाष्टकांत विश्वेश म्हणजे हल्लींच्या समजाप्रमाणें श्रीरुष्णाबाईचे समोरील काशीविश्वेश्वर व कमलेश्वर म्हणजे हल्लींचे समजुतीप्रमाणें कडोपिराजवळील महादेव यांस उल्लेखितात. यांतच कन्हाडास आदिक्षेत्र गणिलें आहे. दुसऱ्या एका मंगलाष्टकांत हाटकेश्वराचें नांव आहे. वरील तिन्ही देवळें प्राचीन नाहीत. परंतु कदाचित् काशीविश्वेश्वर व कमलेश्वर यांचीं मंदिरे पुरातन देवळांचेच जागांवर बांधिलीं असल्यास न कळे ! हल्लींचें हाटकेश्वराचें देऊळ तर नवेंच असून पुरातन हाटकेश्वराचे जागीही नाही. प्राचीन मंदिर नदीचे कांठीं होतें म्हणतात.

‘कन्हाडमाहात्म्या’च्या संस्कृत हस्तलिखित प्रती कचित् उपलब्ध होण्यासारख्या असून त्यांत संगमापासून फरशीपर्यंतच्या तीर्थांचा उल्लेख आहेसें ऐकितों. पण हें माहात्म्य केव्हां लिहिलें वगैरे माहिती प्रकाशण्यास प्रत्यक्ष त्याची प्रत हातीं आल्यावांचून मार्ग नाही. मराठींतही कन्हाड “माहात्म्य” लिहिलेलें आहे. आम्हांस मिळालेल्या हस्तलिखित प्रतींत २१ अध्याय आहेत. १ गरुड २ हाटकेश्वर ३ भैरव ४ गणेश ५ नाग ६ कमलेश्वर ७ नृसिंह व ८ मार्कंडेय हीं कन्हाडचीं अष्ट तीर्थे होत.

‘कसचे कन्हाड ये स्थलीच्या ब्राम्हणांस पूर्वी आदलशहाचे कारकीर्दीस कित्येक वृत्ती होत्या*’ असा आम्हीं वि. ज्ञा. वि. त छापिलेल्या एका सनदेंत उल्लेख आहे. त्या वृत्ती काढून थोरल्या शिवछत्रपतींनीं ब्राह्मण पाहोन त्यास धर्मादायाच्या मोईनी करून दिल्या. राजारामाचे कारकीर्दीत पुनः शिवापूर (सैदापूर) हा गांव कन्हाडचे ब्राह्मणांस अग्रहार करून देण्यांत आला.

शके १६२२ विक्रम नाम संवत्सरे पर्यंत कन्हाडास वरेंच धार्मिक महत्व असून दक्षिण काशीचें तें ‘शक्तिक्षेत्र, मुक्तिक्षेत्र, सुवर्णकर क्षेत्र’ समजलें जाई असें त्या वर्षीच्या भाद्रपद वा। त्रयोदशी शुक्रवारीं दिलेल्या एका सनदेवरून सिद्ध होतें. हांतें संगमास रुष्णा-ककुद्मती-प्रीतिसंगम म्हटलें आहे. आम्हीं विविध-ज्ञान-विस्तार, १९२५, पृष्ठें २८९-२९२ वर छापिलेल्या व रा. गिज-यांस दिलेल्या सनदेंतही नद्यांचीं नांवे रुष्णाककुद्मती अशांच आहेत. रुष्णा हें नांव तर काय-मच आहे. पण वरील दोन सनदांवरून कोयनेस ‘ककुद्मती’ संबोधित हें विशद होतें. कोयनेस ककुद्मती कधीपासून म्हणूं लागले हें कळत नाही. या सनदेंत कन्हाडचा उल्लेख ‘कन्हाटक’ असा आला आहे.

* विविध - ज्ञान-विस्तार, जून, १९२५, पृ. २८९.

† तारीख ३० ऑगस्ट इ. स. १७००.

कमलेश्वराचे पलीकडे संत सखुबाईंचे देऊळ आहे. ही गिजरे घराण्यांतील होती असे म्हणतात. कांहीं सांगतात की ती लाटकर कुलातील होती.

हिच्या देवळाच्या खालचे बाजूस एक शंकराचे देवालय आहे. ते गोसावी अनगळ याने शके १६६६ त बांधिलेले दिसते; कारण त्यापुढील चबुथण्यांतील एका दगडावर " शके १६६६ रक्षाक्षी संवत्सरे गोसावी अनगळ " असा लेख आहे. अर्थात् हा लेख इ. स. १७४४ तील आहे.

मुसलमानी अमदानीत कऱ्हाडास " कलहराबाद " म्हणत.

विजापूरच्या बादशाहाचा नायब सुभा येथे रहात असे. विजापूरचे राज्यांतील व कांहीं इतर ठिकाणचे मक्तेस जाणारे यात्रेकरू येथे जमून पुढे कोंकणांत उतरून दाभोळ वगैरे ठिकाणीं चोटीत बसत. कऱ्हाडचे पश्चिमेचे दरवाज्यास 'दाभोळ' दरवाजा म्हणत व म्हणतात.

विजापूरचे सैन्याचा तळ कऱ्हाडचे आसपास १११-२ मैलांवर पडे. तेथे अद्याप १२-१४ पडकीं तळीं आहेत. त्यांत पूर्वी विपुल पाणी असून कमले वगैरे असत असे सांगतात.

आतां मुसलमानी अवशेषांकडे वळूं. किल्ल्यांत पश्चिमेस एक मोठी थोरली *बावली असून तिची खोली नदीचे पाण्याइतकी आहे. नदीचे पाणी हीत मोठ्या नळ्याने सोडिले आहे. शत्रूंनी किल्ला हस्तगत केला तरी हीत सैन्यास दडून बसतां यावे एवढ्यासाठी ही बांधिली असे म्हणतात. पण गॅझीटीअर-कारांचे मते सामुग्री सांठविण्यासाठी हिचा उपयोग करीत असावेत. ही विजापूरचे बादशाहाचे अगोदरची आहे म्हणतात. लक्ष्मीचे जुने देऊळ मोडून इदगा उभारण्यांत आला हे वर आलेच आहे. तो तीस फूट उंच व २५० फूट लांब आहे. त्याचे देवळांत एक शिला बसविलेली आहे. तीवरील लेखांत हिजरी सन ९८० दिलेला असून त्यांत मुसलमानांचीं प्रेतें पुरण्यास व (इदग्याचे) दुस्तुतीस अल्ली आदिलशहाचे कारकीर्दीत एक चाहूर जमीन दिल्याचा उल्लेख आहे.

पहिल्या अल्ली आदिलशहाचेच वेळची म्हणजे इ. स. १५५७-१५८० चे इश्यान इब्राहीमखानाने; बांधलेली येथे मसजिद असून तिचे बाजूस १०६ फूट उंचीचे दोन भव्य मनोरे आहेत. शिवछत्रपतींनी अफसुलखानास प्रतापगडावर मारिल्यावर त्याचा पुत्र फाजलखान खंडूजी खोपड्याचे मदतीने पळून विजापुरास जाण्यासाठी आला, तो कांहीं दिवस या मनोऱ्यांपैकी एकांत होता.

गुरुवारांत दोन दर्गे आहेत. ते दोन मुसलमान परिांचे असून हिजरी सन

* पायऱ्या असलेली विहीर.

‡ मुंबई गॅझीटीअर, सातारा, पृ. ४७५.

७५२ व ७५३ यात बांधिलेले आहेत. + दोहोंत एक उंच आहे, त्याचा वरचा भाग सुप्रसिद्ध चांदबिचीने त्यांतलि मौलाली पावला एतदर्थ त्याचे स्मरणार्थ बांधिला. कमी उंच असलेला दर्गा मौलालीची बायको वी फातिमा हिचा आहे. दोन्ही दर्ग्यास बादशाही इनाम चालू आहे. शनिवारांत रव्वाजा खिजर यांचा दर्गा आहे. त्याचे दिवाबत्तीसाठी मुजावरांस अदिलशाही अंमलदारांनी दिलेले हुकूम आजही अस्तित्वांत आहेत. कचेरीचे जवळ काळा चबुतरा आहे. तेथें आदिलशाहींत न्याय होत असे. सालील बाजूस कळंबाचें झाड आहे. त्या ठिकाणी देहांतशासन होत असे.

कऱ्हाड प्रांतातील २२ गांवची देशमुखी शहाजीस आदिलशहानें रणदुल्लाखानाचे हाताखाली इ. स. १६३८-३९ तील मोहिमेंत उत्तम काम केल्याबद्दल जहागीर दिली. *इ. स. १६५३ त ही देशमुखी बाजी घोरपड्यास बहाल करण्यांत आली. इ. स. १६६१ च्या जान्युआरींत अल्ली आदिलशाहा, (दुसरा), स्वतः फौज घेऊन शिवाजीचे सैन्याशी लढण्यास आला. विजापूरचे सैन्याचा व मोरोपंत पिंगळ्याच्या लष्कराचा सामना कऱ्हाडास झाला.

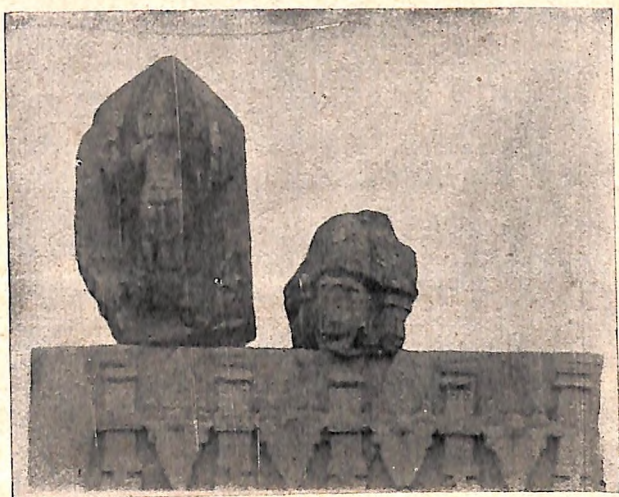
इ. स. १७१७ त मोगलांचा अम्मलदार पडदुल्लाखान कऱ्हाडास रहात असे: त्यास शाहू शत्रुपतींनी बाळाजी विश्वनाथास घेऊन घालवून दिलें व गांव काबीज केला. त्यांचे कारकीर्दीत हा मुलूस पंत प्रतिनिधींच्या ताब्यांत होता. कचेरी कोटांत असे. (दौलतराव) शिंदे व दुसरे बाजीराव पेशवे यांनी इ. स. १८०५ चे सुमारास परशुराम श्रीनिवास प्रतिनिधि यांस ते पुण्यास असतां पकडण्याचा बेत केला. तेव्हां त्यांस चुकवून प्रतिनिधि पुण्याहून कऱ्हाडास पळून आले. दुसरे बाजीराव साहेब इ. स. १८१८ त पळत असतां इ. स. २३ जान्युआरीस येथें मुक्कामास होते. ब्रिटिश सरकारचें राज्य झालें तेव्हांही कऱ्हाड व आसपासचा भाग पंतप्रतिनिधींचे ताब्यांत असून तालुक्याचें ठाणें कोटांत असे. इ. स. १८५२ साली कऱ्हाडचा मोबदला होऊन हें इंग्रज सरकारचे राज्यांत सामील झालें. हल्ली हें सातारा जिल्ह्याच्या कऱ्हाड तालुक्याचें मुख्य ठिकाण आहे. इ. स. १८८९ पर्यंत पंतांची कचेरी कोटांत होती. ती त्या साली कुंडलास गेली.

२२०० वर्षे अनेक राज्यांचा, राज्य-क्रांत्यांचा, धार्मिक उलाढालींचा व कारागिऱ्यांचा इतिहास पटविणाऱ्या कऱ्हाडची ही अशी थोडक्यांत हकीकत आहे.

+ मुंबई गॅझीटीअर, सातारा, पृ. ४७६ व दर्ग्याचे वहिवाटदार मुतवल्ली यांनी दिलेली माहिती.

* मराठी रियासत, पृ. वि. , पृ. १५७.

६ मुंबई गॅझीटीअर, सातारा, पृ. ४८०.

४ ब्रह्मदेव व त्रिमूर्ति.

REFBK-0003515

REFBK-0003515

भारत-इतिहास-संशोधक-मंडळ-ग्रंथमाला.

वि. सू.-मंडळाचे बहुतेक ग्रंथांस मुंबई व बडोदे सरकारांचा आश्रय आहे.

* अशी खूण केलेले ग्रंथ मुंबई सरकारने प्राथमिक व दुय्यम शाळांच्या पुस्तकालयांसाठी मंजूर केले आहेत.

मालांक.	किंमत रु.	मालांक	किंमत रु.
१ अहवाल (शके १८३२)	३	* १५ स्फुट प्रकरणें भाग १ ला ८१२	
२ ,, (शके १८३३)	५	* १६ स्फुट प्रकरणें भाग २ रा ८१२	
३ सुचंतविचार(रा.वि.का.राजवाडे)	२	* १७ वार्षिक इतिवृत्त(शके १८३८)	३
४ वार्षिक इतिवृत्त (शके १८३४)	५	१८ चतुर्थसंमेलनवृत्त(शके १८३८)	४
५ मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें		* १९ राजवाडे-खंड-स्थलसूची(१८३८)	४
खंड १२ (रा. राजवाडे)	१८८	* २० पंचमसंमेलनवृत्त(शके १८३९)	३
* ६ प्रथमसंमेलनवृत्त(शके १८३५)	८१२	+ २१ संशोधनसंग्रह (१८३३ छा. आहे	
* ७ वार्षिक इतिवृत्त (शके १८३५)	६	२२ चंद्रचूड-दत्तर-कला १	२
* ८ द्वितीयसंमेलनवृत्त शके १८३६)	३	२३ महाराष्ट्रसारस्वत (संपले.)	
* ९ वार्षिक इतिवृत्त (शके १८३६)	३	२४ षष्ठसंमेलनवृत्त (१८४०)	
* १० मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें		२५ सप्तसंमेलनवृत्त (१८४१)	
खंड २० (शिवकालीन घराणीं)	३	२६ संशोधकाची छोटी जंत्री.	
* ११ वार्षिक इतिवृत्त (शके १८३७)	६	(रा. द. वि. आपटे)	
भा. इ. सं. मं. त्रैमासिक:-१८४२		२७ प्रदर्शनपरिचय	
१८४३-१८४५-४६ प्रत्येकीं रु.	३	२८ फारसी पत्रव्यवहार मूळ व भाषांत	
* १२ तृतीयसंमेलनवृत्त(शके १८३७)	३	(कंपनी व पेशवे)	रु. ५
* १३ मुकुंद महाभाष्य (संस्कृत)	८८	२९ फार्शी मराठी कोश	रु. २
* १४ ग्रंथगज (दासोपंत) ,,	८८	३० शिवचरित्र साहित्य	१४८

मंडळाकडे मिळणारीं इतर पुस्तके.

वासुदेव शास्त्री खरे -कृत :- (१) अधिकार योग (२) हरिवंशाचा वखर किं. प्रत्येकीं ८१० ऐ. ले. संग्रह राजवाडेकृत:- मराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें खंड १-५-७-१०-११ किं. अनुक्रमें रु. २५, ५, ३, २११, ८६, चांदोरकरकृत:- संतकविकाव्यसूचि:- किं. रु. २. काव्येतिहाससंग्रह व भारतवर्ष:- मासिकाचे काही अंक व प्रकरणें. चित्रें:- थोरले वाजीराव नऊरंगी किं. ८८; पिलाजी जाधवराव व श्री. शिवाजी महाराजांचा होन किं. ८११.

टीप:- टपालहंशालि व वंगी व्ही. पी. वगैरे स्वर्च निराळा पडेल. घाऊक घेणारांस चांगलें कमिशन देऊं. माहितीपत्रक मागवा.